

*Ольга Григорівна Варич,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-0289-4039*

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ПРОЯВ ЇЇ ЦІННІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Постановка проблеми. Сучасні вектори розвитку державно-правових інститутів значною мірою потребують їх переосмислення та вдосконалення сутнісних засад у контексті останніх подій, пов'язаних з, по-перше, військовою агресією росії проти України, по-друге, з неухильним спрямуванням України на досягнення демократичних стандартів у різних сферах суспільно-політичного життя, що пов'язано зі стратегічною діяльністю держави в напрямі вступу до Європейського Союзу. Однак будь-які зміни мають відбуватись із дотриманням відповідних правил і вимог. Важливими тут є необхідність і реальність інституту юридичної відповідальності держави, що значною мірою є проявом її ціннісно-правової характеристики. З огляду на означене важливою є реалізація вимог, що закріплені у ст. 3 Конституції України не лише на теоретичному рівні, а й на практичному в рамках доктрини юридичної відповідальності держави перед особою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності, призначення і реалізації інституту юридичної відповідальності є предметом дослідження сучасних українських науковців, серед яких: Н. Оніщенко, П. Рабінович, М. Хавронюк, О. Зайчук, Ю. Шемшученко, О. Бакумов, В. Грищук, О. Грищук, С. Шевчук, С. Яремчук, А. Олійник, В. Селіванов, В. Середюк та ін.

Сприйняття відповідальності держави перед людиною як концептуальної першооснови функціонування системи органів української держави повільно, але дедалі більше утверджується на рівні юридичної доктрини. Підтвердженням справедливості цієї тези стала розроблена науковцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України фундаментальна Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні (2014 р.), яка стала результатом виконання колективом академічного Інституту наукового проекту «Інститут юридичної відповідальності держави як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні» відповідно до цільової програми наукових досліджень НАН України «Громадянське суспільство, особа, держава, національний досвід та потенціал взаємодії» згідно з розпорядженням Президії НАН України від 30 квітня 2014 року [1, с. 22].

Мета статті. Метою статті є теоретико-правовий аналіз сутності, призначення та особливостей юридичної відповідальності держави як особливого інституту, що є одним із проявів розуміння держави як цінності.

Основні результати дослідження. Упродовж тривалого часу розуміння юридичної відповідальності значною мірою пов'язувалось з прерогативою держави на примус. Відгомін такої тенденції відчувався ще довгі роки та набував відображення в наукових дослідженнях. Однак практичний і науковий потенціал сучасних юристів поступово модифікує розуміння сутності держави, ставлення до держави як до повноцінного суб'єкта правових відносин.

У цьому контексті влучною є думка О. Бакумова, що лише інтерпретація держави як повноправного суб'єкта правових відносин, а не інстанції, яка є вищою над ними, уможливорює підхід до юридичної відповідальності як загальносоціального феномена, що має стосуватися не лише людини, а й самої держави як партнера людини у правових відносинах. Тим самим дискурс юридичної відповідальності держави ставить під сумнів винятково державну «генетику» самої юридичної відповідальності, натомість указуючи на її загальносоціальну природу та походження [1, с. 24].

Деформація змін у дослідженні інституту юридичної відповідальності держави мала неабиякий вплив на розширення і модифікацію уявлень про сутність самої держави, її призначення та цінність для суспільства. Загалом, будь-які зміни, що відбуваються в межах трансформації ролі та призначення держави, безпосередньо пов'язуються з належною реалізацією національних інтересів, які забезпечують цілісність і максимальну реалізацію економічного, політичного, інтелектуального, ресурсного та іншого потенціалу за умов збереження внутрішньої стабільності та консолідованості нації.

Важливим тут є утвердження саме інституту юридичної відповідальності держави перед особою, основою побудови якого є партнерські засади у процесі діалогу держави та суспільства, а також держави та особистості. При цьому вектори такого партнерства виражаються не тільки у формуванні, а й у фіксації та освоєнні розуміння держави як цінності. У такому контексті самі цінності держави виступають як пережиті людьми й зумовлені культурою форми їх позитивного ставлення до держави та її інститутів, які визначають вибір поведінки, що відповідає цим цінностям [2, с. 151]. Проголосивши в ст. 3 Конституції України людину найвищою соціальною цінністю, законодавець на конституційному рівні, по суті, визначив основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною і державою. Цей вектор можна відобразити формулою «від людини – до держави» [3, с. 49].

Реалізація засад інституту юридичної відповідальності держави перед собою також виступає важливою особливістю саме демократичних держав. У цьому також проявляється ціннісний аспект такої держави, оскільки саме в такий спосіб відбувається максимальне гарантування прав і свобод людини, що наповнює цю форму, так би мовити, людиноцентристськими ідеалами, або праволюдним, змістом, у результаті чого права людини та громадянина здатні впливати на напрями та пріоритети розвитку, функціонування та діяльності самої держави.

Водночас юридичну відповідальність держави можливо характеризувати через призму відповідальності її органів і посадових осіб. Саме в такому напрямі, як справедливо зазначила Н. Оніщенко, з урахуванням особливого статусу держави як публічного суб'єкта навряд чи необхідно при реалізації юридичної відповідальності держави прагнути до встановлення вини самої держави або конкретних службовців, оскільки найчастіше неможливо встановити осіб, винних у порушенні прав людини. Тому достатнім є встановлення самого факту порушення прав і свобод людини державним органом або його службовцями, щоб це стало підставою юридичної відповідальності держави перед приватною особою. Принцип презумпції винуватості держави і є відображенням змін у ціннісних орієнтирах держави за сучасної доби [4, с. 4]. У такому сенсі ціннісні орієнтири держави ґрунтуються на засадах загальнолюдських цінностей, впливають із соціальної відповідальності та отримують прояв у єдності прав, обов'язків як держави, так і суспільства.

Сучасні європейські тенденції висувають декілька наукових теорій, що обґрунтовують специфіку інституту юридичної відповідальності. Так, за теорією «ризик», держава несе сувору відповідальність, якщо посадова особа чи орган держави вчиняє протиправне діяння.

У сфері відповідальності держави ризик відображає здійснення влади, нагляду або керівництва. Тому змістом відповідальності держави за невинне, дефектне діяння адміністрації є розподіл «ризик адміністрування» на ціле суспільство. «Ризик адміністрування» – це можливість настання небажаних, та навіть неминучих, побічних наслідків у вигляді шкоди, яка повинна бути ліквідована за допомогою засад, що регулюють відшкодувальну відповідальність. Ризик збільшується з розширенням сфери правової регламентації життя та складності матерії, в яку включена публічна влада, а також внаслідок ускладнення самого процесу управління та системи права. Засада ризику виражає заборону обтяження органу економічним наслідком таких ризиків, похибок чи помилок публічної влади. З цієї точки зору можна стверджувати, що вирішальним аргументом впровадження ризику як підстави цивільної відповідальності є погляди справедливості. Засада ризику окреслює мотив покладення відповідальності за законодавчі дії, а також солідарне обтяження відповідальністю (а отже, розподіл ризику) за завдання шкоди у випадку реалізації публічної влади, яка довірена іншим суб'єктам [5, с. 44].

Тут можливо виокремити такі фактори, що також пов'язані з теоретико-правовим розумінням юридичної відповідальності держави. По-перше, держава повинна мати юридичний обов'язок не вчиняти дії. По-друге, держава повинна вчинити діяння. І, нарешті, дія повинна завдати шкоди

(збитків) іншій особі. Якщо ці фактори задоволені, держава зобов'язана відшкодувати шкоду потерпілим сторонам. Держава також може нести відповідальність за дії, вчинені іншими сторонами, якщо ці дії були нею санкціоновані. Це правило залежить від зв'язку, який існує між державою та особою чи особами, які вчинили протиправну дію чи бездіяльність. Отже, у таких випадках держава, що надала дозвіл, несе відповідальність за дії уповноваженої держави. Навіть якщо уповноважені органи перевищують або не підкоряються своїм інструкціям, держава буде притягнута до відповідальності, якщо вони діють під «очевидним повноваженням» [6].

Важливим є встановлення кола суб'єктів, щодо яких держава може і здатна нести юридичну відповідальність. Виходячи із соціальної сутності поняття юридичної відповідальності, такими суб'єктами є особа (фізична, юридична), суспільство, інші держави, міжнародні організації (в рамках міжнародно-правової відповідальності).

У контексті означених положень постає питання процедурності їх реалізації з метою забезпечення можливості притягнення держави до юридичної відповідальності. Реальність процедури притягнення держави до юридичної відповідальності насамперед залежить від доступності правосуддя та органів, що здійснюють державну владу в інших сферах. Натомість зниження доступності правосуддя означатиме не що інше, як фіктивність інституту юридичної відповідальності держави в цілому. Тому необхідно забезпечити фактичну відповідальність держави, що гарантуватиметься конкретними механізмами реалізації. Таке забезпечення покликане стати вагомим показником того, наскільки держава реально наблизилася до ідеалу правової, а також того, наскільки сформованим є громадянське суспільство, що виступає одним із важелів, здатних «запустити» законодавчий механізм юридичної відповідальності держави [1, с. 26]. Тому важливою є наявність чіткого механізму, що здатний реалізувати засади юридичної відповідальності і тим самим забезпечити повноцінне існування правової держави, основною метою якої є гарантування прав і свобод людини та громадянина.

Висновки. Юридична відповідальність держави виступає важливим інститутом, що впливає на цінність держави. При цьому така цінність, у ракурсі наявності інституту юридичної відповідальності, має різний прояв. Маючи виключну монополію на застосування засобів примусу, держава водночас здатна виступати повноцінним суб'єктом юридичної відповідальності, особливо в межах інституту юридичної відповідальності перед особою (принцип презумпції винуватості держави). У такому випадку засоби примусу адресуються у бік самої держави, яка несе безпосередню юридичну відповідальність.

Можливість держави бути суб'єктом юридичної відповідальності кореспондується обов'язковою наявністю відповідного механізму, що здатний реалізувати засади юридичної відповідальності і тим самим забезпечити повноцінне гарантування прав і свобод людини та громадянина.

З урахуванням інституційної характеристики держави важливим є встановлення кола суб'єктів, щодо яких держава може і здатна нести юридичну відповідальність. Виходячи із соціальної сутності поняття юридичної відповідальності, такими суб'єктами є особа (фізична, юридична), суспільство, інші держави, міжнародні організації (в рамках міжнародно-правової відповідальності).

Список використаних джерел

1. Бакумов О. С. Забезпечення юридичної відповідальності держави – ключовий виклик правової реформи в сучасній Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2 (85). С. 21–30.
2. Оборотов Ю. М. Від ціннісної характеристики до формування аксіометрії права та держави. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 150–158.
3. Кушніренко О. Г. Людина як найвища соціальна цінність: проблема дієвості конституційних гарантій. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина*: зб. тез наук. доповідей і повідомл. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 6 грудня 2013 р.). Харків: Право, 2013. 616 с.
4. Оніщенко Н. М., Сунегін С. О. Відповідальність держави перед особою в контексті розвитку громадянського суспільства. *Держава і право*. 2012. Вип. 64. С. 3–11.
5. Середюк В. В. Відповідальність держави як елемент поняття «правова держава». *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 42–45.
6. Vedant Saxena. All you need to know about State responsibility in international law. URL: https://blog-iplleaders-in.translate.google.com/need-know-state-responsibility-international-law/?_x_tr_sl=uk&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=wapp

References

1. Bakumov O. S. Zabezpechennia yurydychnoi vidpovidalnosti derzhavy – kluchovyi vyklyk pravovoi reformy v suchasni Ukraini. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2019. № 2 (85). S. 21–30.
2. Oborotov Yu. M. Vid tsinnisnoi kharakterystyky do formuvannia aksiometrii prava ta derzhavy. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava*. 2012. № 1. S. 150–158.
3. Kushnirenko O. H. Liudyna yak naivysshcha sotsialna tsinnist: problema diievosti konstytutsiinykh harantii. *Pravovi zasady harantuvannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna*: zb. tez nauk. dopovidey i povidoml. II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. 6 hrudnia 2013 r., m. Poltava. Kharkiv: Pravo, 2013. 616 s.
4. Onishchenko N. M., Suniehin S. O. Vidpovidalnist derzhavy pered osoboio v konteksti rozvytku hromadianskoho suspilstva. *Derzhavo i pravo*. 2012. Vyp. 64. S. 3–11.
5. Serediuk V. V. Vidpovidalnist derzhavy yak element poniattia «pravova derzhava». *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2015. № 1. S. 42–45.
6. Vedant Saxena. All you need to know about State responsibility in international law. URL: https://blog-ipladers-in.translate.google/need-know-state-responsibility-international-law/?_x_tr_sl=uk&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=wapp

Варич О. Г. Юридична відповідальність держави як прояв її ціннісної характеристики

У статті досліджуються теоретико-правові засади сутності юридичної відповідальності держави як особливого інституту, який за умови його належної реалізації становить один із проявів ціннісної характеристики держави. Досліджено інститут юридичної відповідальності держави перед особою, наявність і реальна реалізація якого дає змогу забезпечити гарантування прав та свобод людини і громадянина. Аналізується інститут юридичної відповідальності через призму відповідальності її органів та посадових осіб. Ззначається, що ціннісні орієнтири держави ґрунтуються на засадах загальнолюдських цінностей, впливають із соціальної відповідальності та отримують прояв у єдності прав, обов'язків як держави, так і суспільства. Досліджуються сучасні європейські тенденції, які обґрунтовують специфіку інституту юридичної відповідальності. Так, у статті проаналізовано основні положення, які висувуються теорією «ризик», яка передбачає, що держава несе сувору відповідальність, якщо посадова особа чи орган держави вчиняє протиправне діяння. Досліджено також питання процедурності юридичної відповідальності, що пов'язані з її реалізацією, метою якої є забезпечення можливості притягнення держави до юридичної відповідальності. Реальність процедури юридичної відповідальності держави насамперед залежить від доступності правосуддя та органів, що здійснюють державну владу в інших сферах.

Ключові слова: держава, юридична відповідальність держави, юридична відповідальність держави перед особою, цінність держави.

Varych O. H. Legal responsibility of the state as a manifestation of its value characteristics

The article examines the theoretical and legal foundations of the essence of the legal responsibility of the state as a special institution, which, subject to its proper implementation, is one of the manifestations of the value characteristic of the state. Important in this direction is the institution of legal responsibility of the state to the person, the presence and real implementation of which allows to ensure the guarantee of the rights and freedoms of man and citizen. The institute of legal responsibility is analyzed through the prism of the responsibility of its bodies and officials. In this direction, the value orientations of the state are based on the principles of universal values, follow from social responsibility and receive a manifestation in the unity of rights, obligations of both the state and society. Modern European trends that substantiate the specifics of the institute of legal responsibility are investigated. Thus, the article analyzes the main provisions put forward by the theory of «risk», which implies that the state bears strict responsibility if an official or body of the state commits an unlawful act. The questions of procedural of legal liability related to its implementation, the purpose of which is to ensure the possibility of bringing the state to legal responsibility, are also investigated. The reality of the procedures of legal responsibility of state primarily depends on the availability of justice and bodies exercising state power in other areas.

Key words: state, legal responsibility of the state, legal responsibility of the state to the person, value of the state.

DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-221-224